

Analytical Comparison of the Representation of Women's Roles in the Travelogues of Nasir Khusraw and Ibn Battuta

Zahra Golabizadeh¹, Naser Nikoubakht^{*2}

1. M.A. in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University

2. Professor, Department of Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University

Received date: 14/08/2025

Accepted date: 24/02/2026

Abstract

Travel narratives, as historical-literary documents, reveal dimensions of social life that often remain hidden in other historical sources. This study adopts an analytical-comparative approach to examine the representation of women in two major works of classical Islamic travel writing: the *Safarnāmeḥ* of Nasir Khusraw (5th century AH/11th century CE) and the *Riḥla* of Ibn Battuta (8th century AH/14th century CE). By extracting and analyzing all references to women in both texts, the study demonstrates that Nasir Khusraw, influenced by his Ismaili ideological commitments and his moral-religious perception of travel, largely marginalizes women and limits their presence to rare and indirect references, mostly associated with wealth or aristocratic affiliation. In contrast, Ibn Battuta, benefiting from broader social access and a more anthropological curiosity, portrays women in diverse social roles such as political informants, artisans, and participants in public life. Nevertheless, the findings indicate that both travelers primarily define women through criteria such as beauty, wealth, or their relationship to male-centered structures of power. These representations reflect the persistence of patriarchal discourse within medieval Islamic societies. The differences between the two travelogues are rooted not only in the personal and ideological positions of the authors, but also in broader transformations in gender discourse across the Islamic world between the fifth and eighth centuries AH.

Keywords: Nasir Khusraw's Travelogue, Ibn Battuta's Travelogue, Women in Travelogues, Discourse Analysis, Gender Attitudes.

* Corresponding Author's E-mail: n_nikoubakht@modares.ac.ir

Introduction

Classical Persian and Arabic travel narratives constitute valuable historical and literary sources through which hidden dimensions of social life can be reconstructed. Among the many aspects reflected in these narratives, the representation of women occupies a particularly significant yet understudied position. In much of classical Islamic literature, women rarely appear as active social subjects; rather, they are often marginalized, idealized, or reduced to symbolic and domestic roles. Travelogues, however, provide a unique opportunity to investigate how male travelers perceived women across different societies and cultural contexts.

This study comparatively examines the representation of women in two major Islamic travel narratives: the *Safarnāme*h of Nasir Khusraw and the *Rihla* of Ibn Battuta. Although both authors were Muslim travelers who journeyed extensively through the Islamic world, their approaches to women differ considerably. The study seeks to answer the following question: how do Nasir Khusraw and Ibn Battuta portray women in their travel accounts, and what do these portrayals reveal about broader social and cultural transformations in the Islamic world between the fifth and eighth centuries AH?

The research is based on a qualitative analytical-comparative method. All references to women in both travelogues were extracted and categorized according to four principal criteria: mode of presence (direct or indirect), social role, descriptive attributes, and the narrator's evaluative attitude. The findings were then interpreted within the broader historical and ideological contexts of the two authors.

The analysis reveals that Nasir Khusraw's representation of women is highly limited and indirect. As an Ismaili missionary and religious intellectual, Nasir Khusraw viewed travel primarily as a moral and ideological mission. Consequently, his narrative remains strongly shaped by religious discipline and ethical restraint. Women rarely appear in his travelogue, and when they do, they are generally presented through their wealth, social status, or relation to elite male structures. For example, he refers to a wealthy woman in Basra who financed the construction of ships in order to solve transportation problems, yet even in this

case the woman is not portrayed as an independent social actor but rather as a figure associated with property and economic influence.

Moreover, Nasir Khusraw occasionally reproduces deeply patriarchal attitudes toward women. In one striking passage, after describing a mechanical object that amazed him, he abruptly associates women with irrationality and madness, comparing them to epileptic individuals. Such sudden and seemingly unrelated associations reveal the extent to which gender prejudice had become embedded within the unconscious structure of the narrative itself. Women are not granted an independent voice, nor does the traveler engage them in dialogue. Their absence from public and narrative space reflects both the restrictive social structures of the period and the author's own ideological limitations.

In contrast, Ibn Battuta presents women in a much broader variety of social roles. Unlike Nasir Khusraw, Ibn Battuta demonstrates strong anthropological curiosity and frequently enters domestic and social spaces inaccessible to more conservative travelers. Women appear in his narrative not only as objects of beauty but also as workers, political agents, travelers, and participants in everyday economic life. In India, for instance, he describes women employed as spies for the ruler, entering homes and collecting information. Elsewhere, he refers to women engaged in textile production and craftwork, thereby acknowledging their economic participation.

Ibn Battuta's descriptions are often highly detailed and personal. His narrative includes references to marriage, female beauty, clothing, bathing customs, and social interactions. Muhammad Ali Movahed, the Persian translator of Ibn Battuta's *Rihla*, notes that Ibn Battuta's attention was constantly drawn toward beautiful women and that he frequently married during his journeys. Such details reveal a dual perspective in his narrative: on the one hand, genuine ethnographic curiosity; on the other, a gendered and sometimes sensual gaze that evaluates women according to physical attractiveness and sexual desirability.

Religious discourse also plays a central role in shaping the representation of women in both travelogues. Nasir Khusraw's religious worldview encourages restraint and exclusion, whereas Ibn Battuta's more jurisprudential and pilgrimage-oriented perspective allows greater descriptive flexibility.

Nevertheless, both narratives remain deeply embedded within patriarchal structures. Even when women appear as socially active figures, they are usually defined in relation to beauty, wealth, or political authority rather than autonomous individuality.

The study further argues that these differences are not merely personal but historically significant. Nasir Khusraw belonged to a period in which religious authority and doctrinal identity dominated intellectual discourse, whereas Ibn Battuta lived in a later era characterized by broader intercultural interaction across Africa, India, Central Asia, and China. This expanded geography contributed to a relatively more open observational framework. However, despite these differences, neither traveler fully escapes the gender assumptions of medieval Islamic society.

Another important finding concerns the relationship between travel writing and social reality. Travelogues do not simply document objective observations; rather, they reconstruct reality through the ideological lens of the traveler. Therefore, representations of women in these texts should not be interpreted as neutral descriptions of historical conditions, but as discursive constructions shaped by religion, morality, social hierarchy, and masculine perception.

Ultimately, the comparative analysis demonstrates that the representation of women in classical Islamic travel writing reflects both continuity and transformation within medieval Islamic gender discourse. Nasir Khusraw marginalizes women through silence and indirectness, while Ibn Battuta incorporates them into the social landscape through detailed and diverse descriptions. Yet both writers continue to evaluate women within male-centered systems of value. These findings contribute not only to the study of Persian and Arabic travel literature but also to broader discussions of gender, discourse, and social history in the medieval Islamic world.

مقایسه تحلیلی بازنمایی نقش زنان در سفرنامه ناصر خسرو و ابن بطوطه

زهرا گلابی زاده^۱، ناصر نیکوبخت^{۲*}

۱. کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

چکیده

سفرنامه‌ها به‌مثابه اسنادی تاریخی- ادبی، گوشه‌هایی از زندگی اجتماعی جوامع را آشکار می‌سازند که در منابع دیگر غالباً پنهان مانده‌اند. این پژوهش با رویکردی تحلیلی-تطبیقی به بررسی نگرش به زنان در دو اثر برجسته سفرنامه‌نویسی کلاسیک اسلامی یعنی سفرنامه ناصر خسرو (قرن پنجم هجری) و سفرنامه ابن بطوطه (قرن هشتم هجری) می‌پردازد. با استخراج و تحلیل تمام ارجاعات به زنان در دو متن، یافته‌ها نشان می‌دهد که ناصر خسرو، تحت تأثیر تعصب مذهبی اسماعیلی و تمرکز بر ابعاد اخلاقی سفر، زنان را عمدتاً نادیده می‌گیرد و یا در نهایت در حاشیه روایت قرار می‌دهد و حضور آنان را به موارد نادر و غیرمستقیم مانند اشاره به ثروت یا وابستگی به پایگاه‌های اشرافی محدود می‌کند. در مقابل، ابن بطوطه با آزادی بیشتر و کنجکاوی انسان‌شناسانه‌تر و دسترسی گسترده‌تر به فضاهای اجتماعی، زنان را در نقش‌های متنوعی از جمله جاسوس سیاسی، بافنده حرفه‌ای و... به تصویر می‌کشد. با این حال، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که هر دو نویسنده زنان را عمدتاً از طریق معیارهایی چون زیبایی، ثروت یا وابستگی به حاکمان تعریف می‌کنند. اینگونه نگرش‌ها به نوعی بازتاب ساختار مردسالارانه پایدار جهان اسلام است. این تفاوت‌ها نه تنها ریشه در شخصیت و موقعیت ایدئولوژیک نویسندگان دارد، بلکه نشان‌دهنده تحولات نسبی در گفتمان جنسیتی در میان نویسندگان جهان اسلام میان قرون پنجم تا هشتم هجری است.

کلمات کلیدی: سفرنامه ناصر خسرو، سفرنامه ابن بطوطه، زن در سفرنامه، نقد گفتمانی، نگرش جنسیتی.

مقدمه

اگر به متون کهن زبان فارسی مراجعه کنیم و آنها را میزانی برای دستیابی به نقش‌های اجتماعی کنشگران سیاسی و اجتماعی تصور کنیم، به وضوح درمی‌یابیم که «زن» چندان موضوع صحبت نیست. در تاریخ ادبیات سرزمین‌های اسلامی و ایران، عنصر زن کمتر مورد تحلیل قرار گرفته و در کنشگری تاریخی تأثیری کم‌رنگ دارد؛ چنان‌چه در معروف‌ترین کتاب‌هایی که به شیوه نقادانه درباره حضور زن در متون ادبی بحث شده، نهایت نقش پررنگی که زنان در مقام ایجابی پذیرفته‌اند، نقش معشوق و محبوب است؛ با این همه، زنانی که از تنگناهای نگرش مردانه توانسته‌اند خود را از طریق وابستگی‌های قومی و خانوادگی و یا داشتن ثروتی هنگفت بر رویدادهای تاریخی تحمیل کنند، در آثار ادبی تا حدی معرفی شده‌اند.

در این میان، سفرنامه‌ها به عنوان متونی که از دید بیرونی و گاه نقادانه به جوامع مختلف می‌نگرند، فرصتی منحصربه‌فرد برای بررسی نگرش‌های تاریخی به زنان فراهم می‌کنند. دو اثر برجسته در این حوزه، سفرنامه ناصر خسرو (قرن ۵ ه.ق) و سفرنامه ابن بطوطه (قرن ۸ ه.ق) است که پدیدآورندگان هر دو از سیاحان مسلمانی بوده‌اند که سرزمین‌های گسترده‌ای را پیموده‌اند، اما نگرش آنان به زنان تفاوت‌های چشمگیری دارد.

سؤال اصلی این پژوهش آن است که نگرش ناصر خسرو و ابن بطوطه به زنان در سفرنامه‌هایشان چه تفاوت‌هایی دارد و این تفاوت‌ها چه بازتابی از تحولات اجتماعی و فرهنگی در جهان اسلام دارد؟

فرضیه این است که ناصر خسرو به دلیل موقعیت دینی و داشتن مرتبه حجت در مذهب اسماعیلی، حضور زنان را کمتر منعکس می‌کند و موقعیت آنان را به موارد نادر و غیرمستقیم محدود می‌کند، در حالی که ابن بطوطه با کنجکاوی بیشتر و موقعیت جغرافیایی گسترده‌تر، به زنان به عنوان بخشی از جامعه توجه می‌کند. این تفاوت نه تنها نشان‌دهنده تمایلات شخصی، بلکه بازتابی از تحولی ریشه‌ای در نگرش به زنان در جهان اسلام در طول دوره‌ای است که دین اسلام به موقعیتی تقریباً تثبیت‌شده دست یافته بود.

پیشینه پژوهش

مقاله «نقش و جایگاه زن در قرن هشتم با تکیه بر سفرنامه ابن بطوطه» از عطیه سادات طباطباییان (زمستان ۱۳۹۰) از نظر قلمرو متنی و هم از نظر موضوع تا اندازه‌ای با این تحقیق مشترک است. در این مقاله، نویسنده سعی کرده است نمونه‌هایی پراکنده از موقعیت اجتماعی، وضعیت تعلیم و تربیت و پوشش زنان در برخی اقوام را از سفرنامه ابن بطوطه روایت کند. در مقاله طباطباییان، نویسنده به بررسی جایگاه زنان در قرن هشتم هجری پرداخته است؛ اما تحلیل او تنها به روایت‌های توصیفی محدود شده و به تحلیل نقدی و تطبیقی توجهی نشده

است. در پژوهش دیگری از احسان قبول (۱۳۹۷) با عنوان «تصویر شناسی زنان در سفرنامه ابن بطوطه» از منظر تصویرشناسی، با رویکردی تحلیلی به مسأله توجه شده، گرچه در آن مقایسه‌ای با اثر دیگری صورت نگرفته است. مقاله‌ای با عنوان «بررسی سفرنامه ابن بطوطه از منظر ادبیات تطبیقی» از خلیل پروینی و فرشته کنجوریان (۱۳۸۸) سفرنامه ابن بطوطه را با رویکرد ادبیات تطبیقی و بر اساس مکتب فرانسه، به‌عنوان سندی ارزشمند برای بازنمایی تصویر جوامع اسلامی و شرقی قرن هشتم هجری و شناخت فرهنگ عامه و تعاملات فرهنگی میان ملت‌ها تحلیل کرده است.

روش تحقیق

این پژوهش با رویکردی کیفی تحلیلی-تطبیقی انجام شده است. روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و مبتنی بر مطالعه مستقیم متون اولیه بوده است؛ بدین ترتیب که تمام ارجاعات به زنان در سفرنامه ناصر خسرو (به اهتمام دبیرسیاقی، ۱۳۴۴) و سفرنامه ابن بطوطه (ترجمه موحد، ۱۳۷۰) استخراج، سپس بر اساس چهار معیار شیوه حضور (مستقیم/غیرمستقیم)، نقش اجتماعی، صفات توصیفی و نگرش گوینده دسته‌بندی شدند. تحلیل نهایی با مقایسه ساختاریافته دو متن و بازتاب آن در چارچوب تاریخی قرون پنجم و هشتم هجری صورت گرفته است.

یادکرد زنان در سفرنامه‌ها

در بررسی موضوع زنان در سفرنامه‌ها، ما با دو نوع سفرنامه مواجهیم: ۱. سفرنامه‌های زن‌نوشت، یعنی سفرنامه‌ای که یکی از زنان روایتگر سفر خود هست؛ ۲. سفرنامه‌هایی که ذکری از زنان در سفرنامه دیده می‌شود. در سفرنامه‌های نوع اول، مسافر راوی ماجرای سفر خود است و خود اوست که داستانش را از پستی و بلندی مسیر روایت می‌کند. او اولین شخصیتی است که خواننده حین خواندن سفرنامه با افکار و اعمالش آشنا می‌شود؛ راوی زنی که بتواند اندیشه‌های خود را آزادانه ابراز کند، در ادبیات کلاسیک ما نادر است. چنین راوی‌ای می‌توانست روایتی بی‌پرده از مشاهدات خود ارائه دهد و اندیشه‌های خود را آزادانه ابراز و روایتی از آنچه می‌بیند به تفصیل و بی‌پرده بازگو کند. یکی از دلایل اصلی حاشیه‌نشینی زنان در سفرنامه‌نویسی کلاسیک، ساختار مردسالارانه حاکم بر جوامع اسلامی بود که فرصت حضور اجتماعی و بیان تجربیات را از آنان دریغ می‌کرد. این محدودیت‌های ساختاری باعث شد تا در قرون نخستین اسلامی، اثر مکتوبی از سفرهای زنان به زبان‌های فارسی و عربی برجای نماند. افزون بر این، باید در نظر داشت که دسترسی زنان به آموزش و ابزارهای نوشتاری نیز محدود بود؛ از این رو، شمار زنانی که هم توانایی مکتوب‌کردن تجربیات خود را داشته‌اند و هم فرصت

چنین کاری یافته‌اند، بسیار اندک بوده است. نتیجه آنکه در پیکره ادبیات کلاسیک فارسی و عربی، سفرنامه‌ای که نویسنده و راوی آن زن باشد، در دسترس نیست.

از سفرنامه‌های نوع دوم می‌توان به سفرنامه ناصر خسرو و ابن بطوطه اشاره کرد. سفرنامه ناصر خسرو به عنوان سفرنامه‌ای که در قرن چهارم نوشته شده و سفرنامه ابن بطوطه به عنوان اثری ارجمند از سفرنامه‌نویسی که چند قرن بعد مرزهای بسیاری از ممالک اسلامی و غیراسلامی را در نور دیده، می‌تواند دو مرجع مناسب و قابل اتکاء برای به دست آوردن تصویر واقعی از نگرش جوامع اسلامی و ایران نسبت به زن باشد؛ به‌ویژه آنکه این دو کتاب، محمل ارجاع بسیاری از محققان غربی و شرقی، در بسیاری مباحث، حتی در تصویرهایی است که از شهرها رسم می‌کردند. «گای لسترنیج» در کتاب ارزشمند خود «سرزمین خلافت‌های شرقی» که در پی ترسیم صورتی جغرافیایی از شهرهاست، چنین تصاویری از جامعه و مردم را با استمداد از سفرنامه‌ها رسم کرده و کمتر قولی را برای تدوین این تصاویر بدون اتکاء به سفرنامه‌ای بیان کرده است. لسترنیج چنان که از شاهنامه بهره جسته، از نوشته‌های ناصر خسرو (۴۳۸ هجری/۱۰۴۷ میلادی) و ابن بطوطه (۷۵۰ هجری/۱۳۵۵ میلادی) استفاده کرده و در فهرست اسامی منابع مورد رجوع، از این دو سفرنامه‌نویس در ردیف کسانی مانند ابن خردادبه و ابن حوقل جغرافیدان یاد کرده و به آثارشان استناد جسته است. لسترنیج از مزار مولانا چنین یادکردی دارد و آن منطقه را با قول ابن بطوطه به خواننده نشان داده است: «ابن بطوطه از مزار ملای روم نام برده و عمارت عالی و فراوانی آب قونیه را به دیده تحسین نگریسته است. وی از باغ‌های آنجا و زردآلوهای موسوم به قمرالدین که به شام صادر می‌شده، سخن می‌گوید و کوچه‌های وسیع و بازارهای پرمتاع آن را که هرکدام برای صنف مخصوصی بوده، وصف می‌نماید.» (لسترنیج، ۱۳۶۸: ۱۵۸) بارتولد شرق‌شناس نامی، در کتاب «جغرافیای تاریخی ایران» نیز همانند او، چنان که از شاهنامه مدد جسته و فی‌المثل دژ سفید را همان ارگ شبورقان در گوزکان دانسته (ن. ک به بارتولد: ۱۳۰۸، ۸۴) به بسیاری از سفرنامه‌های جهانگردان و سیاحان از جمله ابن بطوطه برای ترسیم صورت جغرافیایی ایران اشاره داشته است؛ برای مثال، بارتولد بیان کرده ابن بطوطه ادعان داشته قبر امام احمد و امام محمد غزالی در نزدیک قبر فردوسی واقع بوده است و امروز از بین رفته و اثری از آن معلوم نیست. (همان: ۱۵۹ و ۱۶۰)

در تاریخ ملل شرق به‌ویژه سرزمین‌های اسلامی عدم کنشگری زنان، همواره با دلایل اجتماعی و دینی همراه بوده، چنانکه در پرده بودن معشوق در شعر فارسی دلایلی نظیر آن داشته است. در تاریخ این سرزمین، زنان همواره باید دور از دید مردان قرار می‌گرفتند. اینکه زنان بتوانند به تنهایی مسافرت کنند حتی تا دوره قاجار عجیب به نظر می‌رسید تا جایی که صدیقه دولت آبادی - زنی روشنفکر و تحصیلکرده که سفرنامه‌اش در قالب نامه‌هایی که به

نزدیکانش نوشته از او باقی مانده - وقتی قصد می‌کند برای درمان به خارج از کشور سفر کند، با مصائبی روبرو می‌شود:

«هنوز نویسنده در خارج از کشور نزیسته، زنی است چهل ساله که به تجویز اطبا برای معالجه عازم دیار غرب است. آقایان اخوان نتوانسته‌اند به سرعت با ایشان همسفر شوند. دکتر رلان فرانسوی که طبیب خانوادگی است با تذکره شماره ۳۱۶ و امضای وزیر امور خارجه همراه اوست. از نامه برمی‌آید که چون با مردی نامحرم همسفر بوده، هنگام خروج از کشور بازداشت شده است.» (دولت آبادی: ۱۳۷۷، ج ۱: ۸)

به نظر می‌رسد از این دست مشکلات در تمام دوره‌ها برای زنان وجود داشته است. ابن‌بطوطه، در سفر به مراکش می‌گوید: «{اینجا} اگر زنی بخواهد سفر کند او را طلاق می‌دهند. (ابن‌بطوطه، ۲۰۱۷: ج ۴۴۶/۲) همین مسأله نشان می‌دهد امکان و پذیرش مسافرت زنان در ممالک اسلامی به هیچ‌وجه فراهم نبوده است. تصویری که ابن‌بطوطه رسم می‌کند می‌تواند دورنمایی از وضعیت زنان بلاد همسایه را که فرهنگی - نه صرفاً دینی - مشابه داشتند، در اختیار ما بگذارد. در سفرنامه ناصر خسرو، در سفر به مصر، سختی و تحذیر ورود زنان به جامعه این‌گونه تصویر شده است:

«... و وزیر شخصی باشد که به زهد و ورع و امانت و صدق و علم و عقل از همه مستثنی باشد و هرگز در آنجا رسم شراب خوردن نبوده بود. یعنی به روزگاران حاکم و ایام وی هیچ زن از خانه بیرون نیامده بود.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۵۹)

زنان در ایران و ممالک عربی، همواره با تنگناهایی برای حضور در جامعه و ایفای نقش روبرو بودند؛ برخلاف انتظار، در زادگاه اسلام نیز وضعیت متفاوت نبوده است و گاهی ستوده‌شده‌ترین عبادات مثل زیارت کعبه برای زنان با دشواری روبرو بوده؛ چنان که در روایات اسلامی آمده است زنان در دوره‌ای از حکومت عمر بن خطاب از زیارت خانه کعبه منع شده‌اند. برخلاف تصور، چنین محدودیتی صرفاً آورده اسلام نیست و اگر به زمانی نه چندان دور از ظهور اسلام به سرزمین ایران بازگردیم، نظیر چنین نگاهی را می‌بینیم، چنان که جایگاه و رتبه آنان در نگاه تحلیل‌گران با برده‌ها به صورت موازی پیش میرفته است: «در نظام حقوقی ساسانیان با زن در همه موارد نه عنوان عامل، بلکه به عنوان موضوع حقوقی رفتار شده است. به موازات افزایش تضمین حقوق بردگان در عصر ساسانی، زنان نیز ارتقای مرتبت یافتند.» (اشپولر، ۱۳۷۷: ۱۷۸)

امروز تصویری از گذشته و لباس‌هایی که اقوام و ملل مختلف به تن می‌کردند در اختیار نیست؛ اما بسیاری از ارجاعاتی که دزی در فرهنگ البسه خود - که در واقع فرهنگ البسه مسلمانان است - از آن یاد کرده، برگرفته از سفرنامه‌هاست. در واقع عبارات سفرنامه‌ها،

عکس‌هایی هستند که وضع اجتماعی را روایت و رسم می‌کنند. باید در نظر داشت با لحاظ دستاوردهایی که چنین تصویر روشنی از سیمای زنانه در اختیارمان قرار می‌دهد، می‌توان به نگرش‌هایی پی برد که آزادی و اختیارفضای حاکم در اختیار زنان می‌گذاشته است. همین نگرش‌های هر چند مبهم و غیردقیق، نزدیکترین تصویری است که با مرور زمان می‌توان از جوامع سنتی ایران و عرب استخراج کرد. با این پیش‌زمینه تاریخی-اجتماعی، اکنون می‌توان به بررسی چگونگی بازتاب این محدودیت‌ها در دو سفرنامه مورد نظر پرداخت؛ سفرنامه‌هایی که اگرچه هر دو در بستر جهان اسلام نگاشته شده‌اند؛ اما از حیث سبک گزارش‌گری و نگرش به مقوله جنسیت، مسیرهای متفاوتی را پیموده‌اند.

دوگانگی نگاه: مقایسه سبک گزارش‌گری ناصر خسرو و ابن بطوطه در بازتاب بافت اجتماعی

در سفرنامه‌های کلاسیک برجامانده از مسلمانان، مذهب، تنها زمینه‌ساز سفر نیست، بلکه عینکی است که جهان با آن دیده می‌شود. هر دو سیاح مورد بررسی - ناصر خسرو و ابن بطوطه - مسلمانانی بوده‌اند که جهان را رصد کرده‌اند و به پدیده‌ها توجه کرده‌اند، اما تفاوت مذهبی در ساختار روایت آنان چشمگیر است: ناصر خسرو به‌عنوان حجت خراسان و مبلغ مذهب باطنی، مذهب را در چارچوبی کلامی - سیاسی تفسیر می‌کند و سفر را مأموریتی برای گسترش حق می‌داند؛ ابن بطوطه در مقابل، مذهب را به‌شکلی فقهی و زیارت‌محور تجربه می‌کند و به جزئیات مناسک، تفاوت مذاهب و آثار و بناهای مذهبی توجه ویژه‌ای نشان می‌دهد. این تفاوت، نه‌تنها در انتخاب موضوعات، بلکه در نحوه نگاه به دیگران - از جمله زنان - تأثیرگذار است. ابن بطوطه در سفرنامه‌اش به‌کرّات به مسائل مذهبی می‌پردازد، به‌ویژه هنگام عبور از سرزمین‌هایی مانند مصر که صحنه تعامل فرق اسلامی بوده است. او با دقت به ترتیب نشستن قضات چهار مذهب در دربار می‌نگرد:

«در مصر رسم بر این بود که قاضی شافعیان بالاتر از همه می‌نشست و قضات حنفی و مالکی و حنبلی، به ترتیب فرودست او می‌نشستند. بعد از وفات حریری، برهان‌الدین حنفی جای او را گرفت. در این موقع امرا به الملک الناصر اشارت کردند که قاضی مالکیان را بر او که قاضی حنفیان بود مقدم دارد... پادشاه موافقت نمود لیکن قاضی حنفیان که از این ماجرا خبر یافت از حضور در مجلس استنکاف ورزید...» (ابن بطوطه، ج ۱: ۸۰)

و حتی جزئیاتی مانند رؤیت هلال ماه رمضان برایش شایان توجه است:

«در ابیار قاضی شهر عزالدین ملیحی شافعی را ملاقات کردم... مصادف با یوم‌الکعبه بود، این اسم را برای روزی که هلال ماه رمضان رویت می‌شود داده‌اند. رسم آن نواحی چنین است که روز بیست و نهم شعبان وجوه طبقات و فقهای شهر در خانه قاضی گرد می‌آیند و

نقیب‌المتعممین... در جای مناسبی می‌ایستد...» (همان: ۷۱)

او همچنین با اشتیاق به آثار منسوب به پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) اشاره می‌کند: تکه‌ای از کاسهٔ چوبین پیغمبر، میله سرمه‌کشی، درفش وصله‌زنی کفش و مصحف علی بن ابی‌طالب (همان: ۸۲) و مدفن سر امام حسین (ع) در مصر نیز با احترام ویژه‌ای توصیف می‌شود: «از مزارات متبرکه مصر، مشهد عظیم‌الشان مقدسی است که مدفن سر امام حسین علیه‌السلام است. این مشهد رباطی وسیع و بسیار عالی دارد که بر درهای آن حلقه‌ها و صفحه‌های نقره کار گذاشته شده است و احترامی را که سزاوار چنین مقامی است درباره‌اش مراعات می‌شود.» (همان: ۷۳-۷۴)

این توجه دقیق به جزئیات دینی، نشان می‌دهد که مذهب برای ابن بطوطه صرفاً پیش‌زمینه سفر نبوده، بلکه چارچوبی تفسیری است که با آن جهان را سامان می‌دهد. این چارچوب، در توصیف زنان نیز آشکار می‌شود: زنانی که در فضاهای مذهبی حضور دارند (مانند زیارتگاه‌ها) یا در روایاتی با بار اخلاقی-دینی (مانند داستان شیخ جمال‌الدین) ظهور می‌یابند، با دقت بیشتری توصیف می‌شوند؛ درحالی‌که زنان خارج از این چارچوب، اغلب تنها از منظر زیبایی یا جنسیتی دیده می‌شوند؛ بنابراین، مذهب نه‌تنها محتوای گزارش ابن‌بطوطه را شکل داده، بلکه مرزهای دیدگاه او را به زنان نیز تعیین کرده است. این چارچوب تفسیری دینی، نه‌تنها در گزارش‌های مستقیم، بلکه در روایت حکایت‌های اخلاقی-تمثیلی نیز نمود می‌یابد؛ از جمله حکایتی که ابن‌بطوطه با رنگ‌وبوی دینی بازگو می‌کند و در آن، زن در نقش وسوسه‌گر و مرد در جایگاه پرهیزگار ظاهر می‌شود:

«می‌گویند سبب اینکه شیخ جمال‌الدین ریش و ابروان خود را تراشید، این بود که او مردی نیکوروی بود، زنی از اهل ساوه خاطرخواه او شد، مکرر به او پیغام می‌فرستاد راه را بر او گرفته، اظهار عشق می‌کرد و شیخ امتناع می‌نمود و از قبول تمنای او خودداری می‌ورزید. زن چون از اصرار خود نومید گردید، عجزه‌ای فرستاد تا نامه‌ای سر بسته بر دست در آستان‌سرای فرستاد. پرسید: آقا خواندن بلدید؟ شیخ گفت آری. عجزه گفت این نامه از پسر من رسیده است، می‌خواهم آن را بخوانید. شیخ پذیرفت و چون نامه را بگشود، عجزه گفت: آقا پسر من زنی دارد که در دالان خانه است، اگر لطف بفرمایید آن را در کریاس (هشتی) بخوانید که او بشنود، سپاسگزار خواهیم بود. شیخ پذیرفت و همین که پای در هشتی نهاد، عجزه در را بست. آن زن که در کمین بود، با کنیزان خود بر سرشیخ ریخته او را به داخل خانه کشانیدند و زن، شیخ را به خود خواند. شیخ چون دید رهایی میسر نیست، موافقت نمود و گفت من حرفی ندارم؛ اما اول جای طهارت را به من نشان بدهید. و او آب برداشته داخل طهارتخانه شد و با تیغ تیزی که داشت ریش و ابروان خود را تراشید و بیرون آمد. زن که او را به این وضع دید، سخت متنفّر

گشت و بفرمود تا او را از خانه بیرون کنند. خداوند شیخ را از ارتکاب گناه بازداشت و او از آن پس به همان وضع باقی ماند، و پیروان نیز تراشیدن سر و ریش و ابروان را بین خود مرسوم کردند.» (ابن بطوطه: ۶۹، ۱۳۷۶)

بنابراین اعتقاد نگارنده و مذهب او، در سفرنامه‌نویسی کلاسیک اسلامی، چارچوبی تفسیری است که واقعیت را تا حدی تحت تأثیر قرار می‌دهد. ناصر خسرو، با آن مرتبه مذهبی خود، زنان را عمدتاً خارج از چارچوب دید خود قرار می‌دهد و می‌بیند؛ ابن بطوطه، با رویکرد فقهی-زیارتی، آنان را در دو قطب مجاز (فضای مذهبی) و ممنوع (وسوسه‌گری جنسی) بازتولید می‌کند. تفاوت در نوع توصیف زنان، بازتابی است از دو گفتمان دینی مجزا که مرزهای دید به جنسیت را ترسیم می‌نمایند.

الگوهای متفاوت بازتاب زنان در سفرنامه‌نویسی کلاسیک اسلامی: تحلیل تطبیقی ناصر خسرو و ابن بطوطه

در سفرنامه ناصر خسرو، زن نهایتاً به صورت عابر یا از طریق روایت‌های غیرمستقیم حضور می‌یابد؛ هرگز گوینده مستقل نیست و صدایی از سوی او به خواننده نمی‌رسد. ناصر خسرو با این طبقه برخورد یا گفتگویی ندارد و تنها زمانی به زنان اشاره می‌کند که از طریق ثروت یا وابستگی خانوادگی، به نوعی در چارچوب اقتصادی-اجتماعی مردان قرار گرفته باشند. در سفر به بصره، از زنی «مالدار» یاد می‌کند که با سرمایه‌گذاری گسترده، مشکل عبور کشتی‌ها را حل کرد:

«زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهارصد کشتی بساختند و همه را پر استخوان خرما کردند و سر کشتی‌ها محکم کردند و بدان جایگاه غرق کردند تا آنچنان شد که کشتی‌ها می‌گذرند.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۱۱۷-۱۱۸)

حتی در مواردی که نویسنده به زنان اشاره می‌کند، توصیف او گاه با لحنی تحقیرآمیز همراه است که متأثر از نوع اعتقاد و تفکر اوست. گوستاو لوبون محقق فرانسوی در کتاب تمدن اسلام و عرب، معتقد است اقوام و ملل مختلف نسبت به زن احساسات خوبی بروز نداده‌اند و می‌گویند: «یونانیان عموماً زن را مخلوقی خیلی پست و فرومایه خیال می‌کردند که فائده وجودش فقط خدمت خانه و تکثیر نسل بوده و اگر از یک زن یک بچه ناقص‌الخلقه به وجود می‌آمد، آن زن را به قتل می‌رساندند.» اگرچه او اذعان می‌دارد زنان به واسطه اسلام رتبه و جایگاه بالاتری یافته‌اند، نقل می‌کند: «از اینکه ملت اسلام برعکس تمام ملل و اقوام قدیمه درجه زن را بالا برده‌اند، خوانندگان کتاب تصور نکنند که آنها زن را در عقل و ادراک پست‌تر از مرد نمی‌شمردند. خیر، بلکه نزد ایشان هم زن قابل اعتماد نبود و وفاداری او محل تردید بوده

است.» (لوبون، ۱۳۱۸: ۵۳۵) بر همین اساس، ناصر خسرو هنگامی که از وسیله‌ای به‌زعم خود شگفت، یعنی «مقراض»، سخن می‌گوید، بی‌درنگ به توصیفی درباره زنان می‌پردازد و آنان را با افراد مبتلا به صرع یا دیوانگی مقایسه می‌کند: «مقراضی دیدم که از آنجا به مصر آورده بودند، به پنج دینار مغربی می‌خواستند. چنان بود که چون مسمارش می‌کشیدند، گشوده می‌شد و چون مسمار فرو می‌کردند در کار بود» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۵۱). سپس می‌افزاید: «آنجا زنان را علتی می‌افتد که به اوقات چون مصروعی دو سه بار بانگ کنند و باز به هوش آیند...» (همان). این تداعی ناگهانی و پیوند نامرتب میان توصیف یک ابزار و ویژگی‌های منفی نسبت‌داده‌شده به زنان، نشان‌دهنده نفوذ پیش‌فرض‌ها و تعصبات جنسیتی در لایه‌های ناخودآگاه روایت است؛ تعصباتی که ناخواسته بر بی‌طرفی گزارش نویسنده سایه افکنده‌اند در نادر مواردی که زنان دارای نقش اقتصادی ذکر می‌شوند، این نقش همچنان در چارچوب مالکیت تعریف می‌شود، نه کنشگری مستقل. در مصر، از زنی گزارش می‌دهد که پنج هزار سبو اجاره می‌دهد، اما این روایت نیز از طریق دیگری نقل شده و خود ناصر خسرو با آن زن ملاقاتی نداشته است. (همان: ۷۰). این حاشیه‌پردازی و نگاه ابزاری به زن در سفرنامه ناصر خسرو، در تضاد آشکاری با روایت جامع‌تری قرار می‌گیرد که جهانگردی دیگر از همان خطه فرهنگی ارائه می‌دهد. برخلاف ناصر خسرو، ابن بطوطه زنان را در نقش‌های متنوع و فعال به تصویر می‌کشد. حضور آنان نه تنها متعددتر، بلکه در سطوح مختلف اجتماعی - از جاسوس سیاسی تا بافنده حرفه‌ای - گزارش می‌شود. در هند، از «زنان جاروکش» یاد می‌کند که به‌عنوان جاسوس برای پادشاه فعالیت می‌کنند و «بی‌خبر در خانه‌ها وارد می‌شوند و اطلاعاتی از کنیزکان می‌گیرند». (ابن بطوطه، ج ۲: ۱۲۷) این توصیف، زنان را نه به‌عنوان موجودات منفعل، بلکه به‌عنوان عواملی در ساختار قدرت نشان می‌دهد. همچنین، ابن بطوطه با کنجکاوی انسان‌شناسانه‌ای به جزئیات فرهنگی می‌پردازد که ناصر خسرو از آن‌ها غافل است. در توصیف گرمابه‌های هندوستان، نه تنها نحوه شست‌وشو، بلکه تأثیر آن بر ظاهر جسمانی مردم را شرح می‌دهد:

«مردم در گرمابه‌ها سر خود را به جای گل حمام با شیر می‌شویند... شیر موی سر را نرم و شفاف می‌گرداند... این عمل موجب نرمی و شفافیت و بلندی مو می‌شود و از همین جاست که هندوان... ریش دراز دارند.» (همان، ج ۱: ۴۵۹) این نفوذ در لایه‌های فرهنگی جامعه، تنها به مشاهدات عمومی بسنده نمی‌کرد و حتی به روابط شخصی و خانوادگی نویسنده نیز کشیده می‌شد. ابن بطوطه وقتی به جزیره‌ای به نام ملوک می‌رسد بی‌پروا می‌گوید: «من هفتاد روز در آنجا ماندم و در این مدت دو زن گرفتم.» (همان، ج ۲: ۲۴۴) این گستردگی در توصیف، نشان‌دهنده دیدگاهی بازتر و کمتر محدود به خطوط اخلاقی سخت‌گیرانه است.

تفاوت در سبک گزارش‌گری: محدودیت‌های اخلاقی در مقابل کنجکاوی

تفاوت بنیادین دو سیاح در نحوه انتخاب موضوعات آشکار است. ناصر خسرو، تحت تأثیر جایگاه مذهبی اسماعیلی خود، از «خط‌کشی‌های» اخلاقی خود فراتر نمی‌رود و به جزئیاتی که مستقیماً به مأموریت دینی‌اش مربوط نیست، کمتر می‌پردازد. حتی در توصیف ساده‌ترین امور روزمره مانند آشامیدن آب، وسواس به خرج می‌دهد تا ادعاهایش را از هرگونه تردید در امان نگه دارد. «... و امیری عرب به در لحسا رفته بود و یک سال آنجا نشسته و از آن چهاربار که دارد یک سته و خیلی غارت کرده و چیزی به دست نداشته بود با ایشان... و نزدیک من هم بدویان با اهل لحسا نزدیک باشد به بی‌دینی؛ که آنجا کس باشد که به یک سال دست برآب نزند. و این معنی که تقریر کردم از سر بصیرت گفتم نه چیزی اراجیف؛ که من نه ماه در میان ایشان بودم به یک دفعه، نه به تفارق. و شیر که نمی‌توانستم خورد و از هر کجا آب بخواستمی که بخورم، شیر بر من عرض کردند، و چون نستمی و آب خواستمی گفتندی: هر کجا آب بینی، آب طلب کنی؛ که آن کس را باشد که آب باشد. و ایشان همه عمر هرگز گرمابه ندیده بودند و آب روان.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۱۲)

ابن بطوطه در مقابل، با آزادی بیشتری به جهان می‌نگرد و به موضوعاتی می‌پردازد که صرفاً برای کنجکاوی انسانی جالب هستند؛ از خواص شیر تا نحوه رشد موی سر. این تفاوت، ریشه در شخصیت و موقعیت ایدئولوژیک دو نویسنده دارد: ناصر خسرو سفر را مأموریتی دینی - سیاسی می‌داند و ابن بطوطه سفر را فرصتی برای کشف و تجربه.

بازتاب ساختارهای اجتماعی در توصیف زنان

هر دو سیاح، محدودیت‌های جنسیتی جوامع مورد بازدید را گزارش می‌دهند، اما با نظرگاه‌های متفاوت. ناصر خسرو در طبرس از نظمی سخت‌گیرانه یاد می‌کند که در آن «هیچ زن را زهره نباشد که با مرد بیگانه سخن گوید و اگر گفتمی هر دو را بکشتندی.» (همان: ۱۲۴). این توصیف، نه تنها بازتاب واقعیت اجتماعی است، بلکه نشان می‌دهد که خود ناصر خسرو چنین نظمی را به‌عنوان بخشی از «عدالت» می‌پذیرد.

ابن بطوطه نیز در مراکش گزارش می‌دهد که «اگر زنی بخواهد سفر کند، او را طلاق می‌دهند.» (ابن بطوطه، ج ۲: ۴۴۶). گرچه برخلاف ناصر خسرو، او این محدودیت‌ها را بدون تأیید اخلاقی صریح، گزارش می‌کند و در عین حال، به مواردی هم اشاره می‌کند که زنان در آن‌ها فضای نسبتاً آزادتری دارند - مانند بازارهای تنیس که در آن «زنان قصب رنگین می‌بافند.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۴۹)

بدین‌سان، تفاوت در روایات این سیاحان همسو با شواهد تاریخی، تأییدی است بر

ناهمگونی جایگاه زنان در جهان اسلام که بیش از آنکه تحت تأثیر آموزه‌های واحد باشد، مرهون تکثر فرهنگی و سنت‌های بومی هر منطقه بوده است.

شیوه تجلی حضور زنان در سفرنامه ناصر خسرو و ابن بطوطه

چنان که ذکر شد، ناصر خسرو در سفرنامه خود به ندرت به زنان اشاره می‌کند و در صورت لزوم، معمولاً به صورت غیرمستقیم و از طریق ثروت یا وابستگی خانوادگی است. در بصره، از "زنی مالدار" یاد می‌کند که با ساختن چهارصد کشتی، مسیر را باز کرد: «و گویند که آنجا فم نهر ابله است. وقتی چنان بودی که کشتی‌ها از آنجا نتوانستی گذشتن. غرقابی عظیم بود. زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهارصد کشتی بساختند و همه را پر استخوان خرما کردند و سر کشتی‌ها محکم کردند و بدان جایگاه غرق کردند تا آنچنان شد که کشتی‌ها می‌گذرند.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۱۱۸-۱۱۷)

این توصیف، زن را تنها در نقش صاحب ثروت و واسطه اقتصادی نشان می‌دهد، نه به عنوان کنشگر مستقل.

در مصر، «... و وزیر شخصی باشد که به زهد و ورع و امانت و صدق و علم و عقل از همه مستثنی باشد و هرگز در آنجا رسم شراب خوردن نبوده بود. یعنی به روزگاران حاکم و ایام وی هیچ زن از خانه بیرون نیامده بود.» (ناصر خسرو، ۱۳۴۴: ۵۹) جالب توجه است در نظر ناصر خسرو رسم شراب خوردن مساوی با حرمت بیرون آمدن زنان است. این سخن نشان‌دهنده نگرش محافظه‌کارانه و محدودکننده جامعه به زنان است. ناصر خسرو در طبرس نیز می‌گوید: «مردم آن جا چنان که به شب در سراهای نیستندی و ستور در کوی‌ها باشد با آن که شهر را دیوار نباشد و هیچ زن را زهره نباشد که با مرد بیگانه سخن گوید و اگر گفتمی هر دو را بکشتندی و همچنین دزد و خونی نبود از پاس و عدل او.» (همان: ۱۲۴) که حاکی از نگرشی امنیتی-جنسیتی است که زن را عامل بی‌نظمی می‌بیند. ناصر خسرو هیچ‌گاه با زنان گفتگو نمی‌کند، از آنان سخنی به صورت مستقیم نقل نمی‌کند و حضور آنان را در فضای عمومی نادیده می‌گیرد.

در موارد نادری که زنان دارای ثروت یا نسب هستند، از آنان به عنوان افرادی بانفوذ یاد می‌شود. مثلاً در مصر، از زنی سخن می‌رود که پنج هزار سبو اجاره می‌دهد، (همان: ۷۰). اما این ارجاع، نه به عنوان کنشگر اجتماعی، بلکه به عنوان مالک دارایی است.

محمدعلی موحد در مقدمه ترجمه سفرنامه ابن بطوطه به ویژگی جالبی اشاره می‌کند: «دیدگان وی در همه حال و در همه جا به دنبال زنان زیبا بوده است... هر جا رفته از فرصت کمی هم که داشته برای ازدواج و تجدید فراش استفاده کرده است.» (ابن بطوطه، ۱۳۷۰: ۳۴).

در «مراجعت به مالدیو» بدون مقدمه‌چینی و توضیحی خاص می‌گوید: «در این جزیره خواهر سلطانه را با شوهرش خطیب محمد پسر وزیر جمال‌الدین و همچنین مادر سلطانه که زوجه سابق‌مان بود، ملاقات کردم.» (همان: ۲۶۶) این نگاه دوگانه حاکی از دو نوع تمایل در اوست: از یک سو، کنجکاوی انسان‌شناسانه به فرهنگ‌های مختلف و از سوی دیگر، نگاهی شهوانی که زنان را اغلب از منظر زیبایی جسمانی و «استعداد جنسی» توصیف می‌کند.

این یافته‌های تطبیقی نشان می‌دهد که تفاوت در نگرش به زنان تنها ریشه در شخصیت فردی دو سیاح ندارد، بلکه بازتابی از تحول نسبی در ساختارهای اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام میان قرون پنجم تا هشتم هجری است. در بخش پایانی، این دو الگوی گزارش‌گری - حاشیه‌نگاری ناصرخسرو در مقابل تنوع ابن بطوطه - در چارچوب گفتمان جنسیتی کلاسیک اسلامی تفسیر و نتیجه‌گیری خواهد شد.

برای سنجش صحت گفته‌های ناصرخسرو جالب توجه است به منبعی دیگر اشاره کنیم. در زمانی نزدیک به سفر ناصرخسرو در حفاری‌های شهر فسطاط، جایی که ناصرخسرو از آن عبور کرده و ذکر آن را در سفرنامه‌اش آورده است: «چون از جانب شام به مصر روند اول به شهر قاهره رسند، چه مصر جنوبی است و این را قاهره معزیه گویند و فسطاط، لشکرگاه را گویند.» (همان: ۵۶) در همین شهر و تقریباً در همان زمان در حفاری‌های باستان‌شناسی، مجسمه زنی یافت شده که می‌تواند تصویر روشن‌تری از زن برای ما به تصویر بکشد؛ مخصوصاً که گمان می‌رود این تمثال متعلق به دوره فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷هـ) بوده باشد، دوره‌ای که ناصرخسرو خود در آنجا حجت اسماعیلیه بوده است:

«در قاهره تمثال زنی کشف شده است در حال آواز خواندن، که در دستانش دفی دارد، چهارزانو نشسته است و در حال نواختن آن است. تاجی جواهرنشان به سر دارد که سه دنباله از آن آویزان است. یکی روی کمرش می‌افتد و تا نصف قدش بلندی دارد و دو تای دیگر روی سینه‌هایش افتاده است. به گردن زن خواننده گردنبندی است و در دستانش الگوهای بلندی این مجسمه ۵۲ میلی‌متر و عرضش ۳۷ میلی‌متر است. شکی نیست که این نمادی اسلامی است و شاید اولین نمونه موجود باشد. در خصوص دوره زمانی آن نمی‌توان به قطعیت اظهار نظر کرد، اما بنا بر اظهار مدیر مرکز آثار عربی: «اولین مسأله‌ای که با دیدن این تمثال به نظر می‌رسد این است که متعلق به دوره فاطمیان است و چه بسا ممکن است شکل ظاهری این مجسمه به جا مانده از تفکر دوره مغولی باشد.» (الزهران، ۱۳۴۵: ۳۴۱) با فرض اینکه این تمثال تصویری از واقعیت را نشان دهد، اینکه زنی در آن زمان بتواند دف نوازی کند و خود را بیاراید نشان از ترقی اختیارات و ارزش زنان، حداقل در گستره زمانی و مکانی مذکور است. نقل قولی از یاقوت حموی مدتها بعد از حیات ناصرخسرو نشان می‌دهد که زن کالایی بوده که از هند به

دربار ملکه هدیه می‌شده است: «از بسیاری مردم جزیره کیش شنیدم که می‌گفتند کنیزکانی هندی به برخی پادشاهان هدیه شده و در کشتی‌ها فرستاده شده بودند.» (حموی، ۱۳۷۷: ۷)

گرچه این کشف باستان‌شناختی می‌تواند نشان‌دهنده فضای نسبتاً بازتر فرهنگی در مصر فاطمی باشد؛ اما شواهد تاریخی حاکی از آن است که این استثنا، قاعده حاکم بر بیشتر سرزمین‌های اسلامی را نقض نمی‌کرده است. در همین زمان و در یک تصویر کلی، زن مسلمان حتی تا غربی‌ترین نقطه‌ای که مسلمانان پیشروی کرده بودند، در دام همان اسارت‌هایی مانده بود که زن مسلمان شرقی با آن دست‌وپنجه نرم می‌کرد:

«مع‌هذا در سراسر آسیای غربی (به علاوه بیزانس) نظریات سختگیرانه‌ای درباره جایگاه زن در انتظار عمومی انتشار داشت و این خود دلیل آن بود که اصولاً عقاید ملایم‌تر اعراب به تدریج از بین می‌رفت و محجب کردن زنان و محدود کردن آنان در حرم، جایگزین آن می‌شد. در نواحی دوردست ایران سنت‌های کهن ساسانیان نیز به هر حال برقرار بود، و بنابراین زن در آزادی عمل خود بسیار محدود ماند. در دیلم در پایان قرن چهارم هجری قمری/ دهم میلادی زنان اجازه داشتند فقط شبها و در لباس سیاه از خانه خارج شوند و از طبعی در کویر نمک گزارش شده است که هنوز در سال ۴۴۴ هجری / ۱۰۵۲ میلادی هر زنی که با مردی از غیر خویشاوندان خود صحبت می‌کرد، مجازاتش مرگ بود. در گیلان مانند اغلب فرهنگ‌های بدوی کارهای مشکل کشت و زرع به زنان واگذار می‌شد. این وضع سخت و غیرعادلانه زن، منتج بدان شد که اعراب تصور کنند که قرآن نیز زنان را به مثابه وسیله‌ای در نظر می‌گیرد و اجازه می‌دهد که با زنان اسیر، بدرفتاری شود. این امر گهگاه مجدداً بدین نتیجه می‌رسید که هر امیری (مانند برادر معروف و زورگوی حاکم خوارزمشاهی) تصور کند که می‌تواند رعایایش را به تسلیم زنان و دختران زیبای خود مجبور سازد و یا اینکه به این نتیجه می‌رسید که فرقه‌المقنع رسم زنان مشترک (زناشویی گروهی) را بین خود معمول کنند.» (اشپولر، ۱۳۷۷: ۱۸۷)

در مقابل، ابن بطوطه به زنان به عنوان بخشی از بافت اجتماعی توجه می‌کند. در هند، از "زنان جاروکش" یاد می‌کند که به عنوان جاسوس برای پادشاه فعالیت می‌کنند (ابن بطوطه: ۱۳۷۰: ج ۱، ۱۲۷) این توصیف، زنان را در نقشی سیاسی و قدرتمند نشان می‌دهد، هرچند در خدمت ساختار قدرت. او همچنین به اشتغال زنان در بافندگی قصب‌های رنگین در تنیس اشاره می‌کند (همان: ۴۹)، که نشان‌دهنده حضور اقتصادی آنان است. در مواردی، به زیبایی و پوشش زنان می‌پردازد؛ اما این توصیف‌ها اغلب با نگرشی کنجکاو و توصیفی همراه است، نه به شیوه تحقیرآمیز.

ابن بطوطه شخصیتی پر جنب‌وجوش و برون‌گرا دارد و به خانه‌ها و فضاهای خصوصی نیز دسترسی پیدا می‌کند. این امر باعث می‌شود گزارش‌هایش شخصی‌تر و جزئی‌تر باشد و زنان را

در فضای خانوادگی و اجتماعی نشان دهد. برخلاف ناصر خسرو، ابن بطوطه در توصیف گرمابه‌ها، از نحوه حمام گرفتن زنان و مردان در هندوستان سخن می‌گوید و به جزئیات فرهنگی توجه می‌کند (همان: ۴۵۹) در اینجا نوع نگاه هر دو سیاح را در مشاهده و توصیف گرمابه می‌آوریم:

ابن بطوطه:

از سمرقند به شهر نسف رفتیم که ابو حفص عمر النسفی مؤلف کتاب منظومه در مسائل خلافتی بین فقه‌های اربعه منسوب به آن شهر است و از آنجا به شهر ترمذ رفتیم... گوشت و شیر در آن فراوان است چنانکه مردم در گرمابه‌ها سر خود را به جای گل حمام با شیر می‌شویند پیش هر گرمابه‌بان ظروف بزرگی مملو از شیر وجود دارد که هر کس وارد حمام شود، ظرف کوچکی از آن پر می‌کند و سر خود را بدان می‌شوید. شیر موی سر را نرم و شفاف می‌گرداند. اهالی هندوستان سر خود را با روغن کنجد چرب می‌کنند و آنگاه با گل حمام می‌شویند. روغن کنجد را در هندوستان «شیره» می‌نامند. این عمل موجب نرمی و شفافیت و بلندی مو می‌شود و از همین جاست که هندویان و سایر ساکنین هندوستان ریش دراز دارند. (ابن بطوطه، ج ۱، ۴۵۹:۱۳۷۰)

ناصر خسرو:

و امیری عرب به در لحسا رفته بود و یک سال آنجا نشسته و از آن چهارباره که دارد یک سنده و خیلی غارت کرده و چیزی به دست نداشته بود با ایشان... و نزدیک من هم بدویان با اهل لحسا نزدیک باشد به بی‌دینی؛ که آنجا کس باشد که به یک سال دست برآب نزنند. و این معنی که تقریر کردم از سر بصیرت گفتم نه چیزی اراجیف؛ که من نه ماه در میان ایشان بودم به یک دفعه، نه به تفارق. و شیر که نمی‌توانستم خورد و از هر کجا آب بخواستمی که بخورم، شیر بر من عرض کردند، و چون نستمی و آب خواستمی گفتندی: هر کجا آب بینی، آب طلب کنی؛ که آن کس را باشد که آب باشد. و ایشان همه عمر هرگز گرمابه ندیده بودند و آب روان. (ناصر خسرو، ۱۳۴۴:۱۲):

این دو نمونه، گرچه مستقیماً به زنان اشاره نمی‌کنند، اما تفاوت ساختاری در سبک گزارش‌گری دو سیاح را برملا می‌سازند: ناصر خسرو در توصیف گرمابه، تنها به محدودیت‌های شخصی خود و بدویان «بی‌دین» می‌پردازد و هیچ توجهی به رفتارهای اجتماعی دیگران نشان نمی‌دهد؛ در حالی که ابن بطوطه با کنجکاوی انسان‌شناسانه، به جزئیات فرهنگی شست‌وشو، مواد به‌کاررفته و تأثیر آن بر ظاهر جسمانی مردم می‌پردازد. این گستردگی در دیدگاه - حتی در بخش‌هایی که زنان صریحاً ذکر نمی‌شوند - نشان می‌دهد که ابن بطوطه با عبور از مرزهای خودمحوری، به بافت اجتماعی گسترده‌تری توجه دارد؛ در حالی که ناصر خسرو در چارچوب تجربه فردی و مأموریت دینی خود باقی می‌ماند. این تفاوت در سبک، زمینه‌ساز آن است که در

سایر بخش‌های سفرنامه، ابن بطوطه بتواند زنان را در نقش‌های متنوع اجتماعی به تصویر بکشد، درحالی‌که ناصر خسرو آنان را عمدتاً در حاشیه نگاه خود قرار می‌دهد

الگوهای روایی بازنمایی زنان: تحلیل تطبیقی ناصر خسرو و ابن بطوطه

تفاوت اصلی بین دو سفرنامه‌نویس در نحوه دسترسی به فضای زنانه و نگرش به حضور آنان است. ناصر خسرو از خطوط قرمز اخلاقی و دینی خود عبور نمی‌کند و فضای زنانه را یا نادیده می‌گیرد یا به صورت غیرمستقیم توصیف می‌کند. ابن بطوطه در مقابل، با کنجکاوی بیشتر، به فضاهای خصوصی و عمومی زنان دسترسی پیدا می‌کند و آنان را در نقش‌های متنوعی نشان می‌دهد.

این تفاوت می‌تواند ناشی از تفاوت در موقعیت اجتماعی، شخصیت و دوره تاریخی باشد. ناصر خسرو مبلغ اسماعیلی است و مأموریت دینی دارد، درحالی‌که ابن بطوطه سیاح و کنجکاو است. همچنین، ابن بطوطه در دوره‌ای زندگی می‌کند که جهان اسلام با فرهنگ‌های گوناگون (هند، چین، آفریقا) تعامل بیشتری دارد، که احتمالاً باعث گشوده‌تر شدن نگرش او شده است. تحلیل نشان می‌دهد که نگرش به زنان در سفرنامه‌ها تنها منعکس‌کننده واقعیت اجتماعی نیست، بلکه بازتابی از موقعیت ایدئولوژیک، دینی و شخصیتی نویسنده است. ناصر خسرو به عنوان مبلغ مذهبی، جهان را از منظر اخلاقی و سیاسی می‌بیند و زنان را در فضای عمومی غیرضروری یا خطرناک می‌داند. ابن بطوطه در مقابل، به عنوان سیاح و کنجکاو، به هر مورد جزئی از جمله زنان توجه می‌کند. بدین‌سان، تفاوت‌های گزارش‌گری ناصر خسرو و ابن بطوطه، صرفاً بازتاب تمایلات فردی نیست، بلکه آینه‌ای است از تحولات گفتمانی، جغرافیای فرهنگی و موقعیت ایدئولوژیک نویسندگان در دو مقطع تاریخی متفاوت از جهان اسلام.

نتیجه‌گیری

نگرش مقایسه‌ای دو سیاح مسلمان و نسبتاً هم‌عصر نشان می‌دهد که ناصر خسرو و ابن بطوطه، با وجود هم‌دین بودن و سیاحت در نقاطی مشترک از جهان اسلام، نگرش‌های متفاوتی به زنان دارند. ناصر خسرو با تقید به تعصبات مذهبی و تمرکز بر ابعاد دینی، سیاسی و اخلاقی سفر، موضوع زنان و گفتگوی از آنان برای او محدوده‌ای ممنوعه است؛ بنابراین زنان را در حاشیه می‌گذارد و تنها در موارد نادر و در صورت لزوم، به دلایلی از جمله خدمات ناشی از ثروت یا وابستگی خانوادگی به بزرگان و مشاهیر حکومتی از آنان یاد می‌کند. در مقابل، ابن بطوطه با دیدی آزادتر و نگرشی انسانی و با جغرافیایی گسترده‌تر، به زنان به عنوان بخشی از بافت اجتماعی توجه می‌کند و در مواضع گوناگون مخاطب را به نقش‌های متنوع زنان در جامعه؛ از جمله جاسوسی، اشتغال و حضور در فضای عمومی متذکر می‌شود.

این تفاوت در دیدگاه نه تنها نشان‌دهنده تمایلات شخصی دو سیاح است، بلکه بازتابی از تحولی نسبی در نگرش به زنان در جهان اسلام در قرون پنجم تا هشتم هجری است؛ با این حال، هر دو نویسنده زنان را بیشتر به جهت زیبایی، ثروت یا وابستگی به پایگاه‌های متنفذ اجتماعی معرفی می‌کنند، که ناشی از محدودیت‌های ساختاری در نگرش جامعه اسلامی به زنان در قرون مورد ذکر است.

منابع

- ابن بطوطه: ۱۳۷۰، سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، نشر آگه.
- اشیپولر، برتولد: ۱۳۷۷، ترجمه مریم میراحمدی، ایران در قرون نخستین اسلامی، علمی فرهنگی.
- آفاری (پیرنظر)، ژانت: ۱۳۷۱، زن در دوره قاجار و انقلاب مشروطه، نشریه فرهنگی، سیاسی و اجتماعی زنان.
- بارتلد، واسیلی: ۱۳۰۸، جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور (طالب زاده)، چاپخانه اتحادیه، طهران.
- حائری، عبدالهادی: ۱۳۶۷. نخستین رویارویی اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، امیرکبیر، تهران.
- حموی، یاقوت بن عبدالله: ۱۳۸۰، معجم البلدان، سازمان میراث فرهنگی کشور پژوهشگاه، تهران.
- دزی، راینهارت پیتز ان: ۱۳۸۹، فرهنگ البسه مسلمانان، ترجمه حسینعلی هروی، ویراستار بهاء‌الدین خرمشاهی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- دولت آبادی، صدیقه: ۱۳۷۷، «نامه ها، نوشته ها، یادها»، جلد اول، سلسه انتشارات نگرش و نگارش زن.
- لسترینج، گای: ۱۳۸۶، سرزمین خلافت های شرقی، مترجم محمود عرفان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.
- لوبون، گوستاو: ۱۳۱۸، تمدن اسلام و عرب، محمد تقی فخر داعی گیلانی، محمد حسن علمی و شرکاء، تهران.
- ناصر خسرو: ۱۳۴۴. سفرنامه ناصر خسرو، به کوشش محمد دبیرسیاقی. کتابخانه طهوری.

مقاله‌ها

- ابن بطوطه: ۲۰۱۷، رحله ابن بطوطه خریدة العجائب وفريدة الغرائب، موسسه هندای.
- الزهراء المجلد الثالث، جمادی الأولى ۱۳۴۵ - الجزء ۵ (۳۴۱-۳۴۲ صفحه ۱) (اکتشاف تمثال عربی یمثل امرأة مغنیة وجد فی أطلال الفسطاط)
- <https://www.noormags.ir/view/ar/magazine/number/22955>
- پروینی، خلیل و فرشته کنجوریان: ۱۳۸۸، بررسی سفرنامه ابن بطوطه از منظر ادبیات تطبیقی، نشریه ادبیات تطبیقی، پاییز ۱۳۸۸، شماره ۱.
- طباطباییان، عطیه سادات: ۱۳۹۰، نقش و جایگاه زن در قرن هشتم با تکیه بر سفرنامه ابن بطوطه، نشریه تاریخ پژوهی، پیاپی ۴۹ (زمستان ۱۳۹۰)
- قبول، احسان و دیگران: ۱۳۹۷، تصویرشناسی زنان در سفرنامه ابن بطوطه، زن در فرهنگ و هنر، مقاله ۸، دوره ۱۰، شماره ۴، دی ۱۳۹۷، صفحه ۵۹۵-۶۱۲.